

Minimaliseerders en negatief gebonden *of*-constructies

Willy Vandeweghe

Abstract. Welschen (1999) discusses a typically Dutch complex sentence construction: its clauses are connected by the conjunction *of* ('or') and the first clause contains a negation or restriction. This construction, traditionally known as a 'balansconstructie' ('balance construction', in contrast with coordinative and subordinative constructions) is labelled 'negatively bound *of*-construction' (NoC) in this book. It is to be distinguished from other types of asymmetric *of*-construction, like the ultimative one (which is also known in other languages: 'Stop or I shoot'). The four-category typology proposed by Welschen, contains a sequential type, being closely related to the ultimative construction. An analysis of the behaviour of minimizing expressions (the Dutch equivalents of 'not a SHRED, not an INCH' and the like) reveals that the boundaries between the ultimative construction and the sequential NoC need to be re-drawn.

1 Categorie-indeling van Welschen (1999)

Welschen (1999) heeft de Nederlandse taalkunde verrijkt met een semantische karakterisering én een beredeneerde typologie van de negatief gebonden *of*-constructie (NoC), *formerly known as* 'balansconstructie'. Dit is het type samengestelde zin waarbij twee deelzinnen (zeggen we 'p' en 'q'), die beide hun hoofdzinsvolgorde behouden, worden verbonden door een niet als disjunctief te interpreteren *of*, waarbij het informatieve zwaartepunt in de tweede deelzin te vinden is en de eerste deelzin een negatie bevat:

- (1) Er gaat *geen dag* voorbij of je komt haar tegen.
- (2) Hij was *nog niet* binnen of het begon te gieten.
- (3) Het scheelde *niet veel* / *geen HAAR* of ik was overboord geslagen.

In tegenstelling tot wat de term 'negatief gebonden' zou kunnen suggereren, komt het type behalve met een negatie ook voor met een restrictieve uitdrukking in het eerste lid:

- (4) Hij was pas binnen of het begon te gieten.
- (5) Het scheelde *maar een HAAR* of ik was overboord geslagen.

In deel 1 van zijn proefschrift stelt Welschen een typologie voor met vier basiscategorieën: I categoriaal(-restrictief) (van het type *Er gaat geen dag voorbij of je komt haar tegen*), II sequentieel of discontinu (van het type *We zaten nog niet aan tafel of er werd alweer gebeld*), III epistemisch (van het type *Het kan niet anders of de getuige heeft gelogen*) en IV terminatief (van het type *Hij zal niet eerder tevreden zijn of hij heeft er een boek over vol geschreven*). In het tweede deel wordt het verbindende principe geïdentificeerd als 'polaire contractie', waarmee wordt bedoeld dat NoC's aangrijpen op de polaire zone van q, d.i. de periferie of grenswaarde van p naderend tot q. Hierbij staat p voor de propositie in de eerste deelzin, en q voor die in de tweede deelzin. Het doel ervan is "om vanuit de waarde p (= -q) de afstand tot het polariteitspunt, de polaire transitie <-q => +q> te verkleinen, te minimaliseren of op te heffen" (Welschen 1999: 320).

Volgens de recensies vormt Welschens proefschrift "een belangrijke stap vooruit in het onderzoek" (Salverda 2000: 290), met velerlei nieuwe inzichten "van waarde voor de algemene linguïstische theorievorming" (Foolen 2001: 77). Dat laatste geldt zonder meer voor

de ijking van het begrip ‘polaire contractie’ dat de klassieke balansschikking als negatief gebonden *of*-constructie afscheidt van andere gevallen van asymmetrische disjunctie, zoals de ultimatieve *of*-constructie UoC (type *Sta of ik schiet*) en de exceptieve *of*-constructie EoC (type *Hij zal doorgaan met drinken of de dokter moest het hem verbieden*). Over de afgrenzing tussen ultimatieve en negatief gebonden *of*-constructies handelt paragraaf 4.

2 Minimaliseerders

Als (polaire) contractie het basisgegeven is in de semantiek van deze NoC, valt het niet te verbazen dat ter explicitering lexemen opduiken die aan inperking of contractie hun bestaansreden ontleen. In de marge van mijn partikelonderzoek wijdde ik in 1981 een bijdrage aan de (in meerderheid nominale) constiuenten, die binnen een negatief polaire uitdrukking op kunnen duiken in combinatie met de extreemheid-aanduidende partikelcluster *ook maar*. Zij kunnen semantisch gekarakteriseerd worden als minimale representanten, omdat zij de lexicalisatie vormen van de notie ‘allerkleinste hoeveelheid’: “een waardetoekenning voor x die voorgesteld wordt als de geringst denkbare om de open propositie $p(x)$ te vervullen” (Vandeweghe 1981: 29). Karakteristieke lexicalisaties zijn *VIN* (als in *geen – verroeren*), *SNARS* (als in *geen – van iets begrijpen*), *HAAR* (als in *geen – op iemands hoofd krenken*), *WOORD*, *LETTER* (als in *ik geloof er geen – van*) enz. De minimale representanten, hier verder aangeduid als ‘minimaliseerders’ (Hoeksema 2002), vormen de insteek voor een kritische herbeschouwing van de categorie-indeling der NoC’s in Welschen (1999).

3 *Schelen*₁ en *schelen*₂

Binnen de vier NoC-types onderscheidt Welschen zoals gezegd twee hoofdtypes, het *categoriale* type I en het *sequentiële* type II. Een representatief voorbeeld van elk (zie 1 en 2):

- (6) Er gaat geen dag voorbij of je komt haar tegen.
- (7) Hij was nog niet binnen of het begon te gieten.

(6) heeft de waarde van een universeel gekwantificeerde uitspraak (‘*elke dag* kom je haar tegen’), met (7) geeft de spreker aan dat de afstand tussen twee standen van zaken binnen een sequentie minimaal is (‘de bui barstte los *vrijwel tegelijkertijd* met het binnenkomen’). In plaats van twee standen van zaken te noemen in voor- en nazin, kan de taalgebruiker voor het sequentiële type II ook terugvallen op een onpersoonlijke constructie met een voorzin waarin een metapredikaat als *duren* of *schelen* de notie ‘interval’ of ‘verschil’ lexicaliseert. De grootte van het interval wordt geëxpliciteerd in het maatcomplement¹ waarin de negatief of beperking de weg effent voor de NoC:

- (8) Het duurde *niet lang* / (*nog*) *geen twee minuten* / *maar even* of het ding begon te sputteren.
- (9) Het scheelde *niet veel* / *geen HAAR* / *maar een HAAR* of ik was overboord geslagen.

Voor het laatste type is vanuit het oogpunt van minimale representatie interessant omdat het werkwoord *schelen* – etymologisch verbonden met *verschil* – een polysemie ontwikkeld heeft die geleid heeft tot een eveneens negatief-polaire gebruikswijze die etymologisch beter te verbinden is met een afleiding van *verschil*, nl. *onverschillig*. Voor de keuze van de

¹ Voor deze categorie, ook soms ‘specificerend complement’ genoemd: zie Vandeweghe (2004: 121-6).

minimaliseerder bij dit *schelen*₂ wordt uit een totaal ander lexicaal vaatje getapt dan bij *schelen*₁:

- (10) Het kan me niet(s) schelen dat hij overboord is geslagen.
- (11) Het kan me *geen ZIER* / *geen (ene) MOER*² / *geen BARST* schelen.

Daar kunnen we nog de ‘krachtiger’ polyfunctionele varianten aan toevoegen (soms uit de obscene sfeer) zoals *geen ZAK*, *geen BAL*, *geen DONDER*, *geen REET*, *geen FLIKKER*, *geen FLUIT*, *geen FUCK*, enz.³ Het is het type minimaliseerder dat zich uitstekend leent tot combinatie met *ook maar*, een partikelcluster die het (laag-)scalair-perifere karakter extra expliciteert:

- (12) ... zonder dat het me *ook maar* een *MOER*, enz. kon schelen.

De minimaliseerder die in (9) gebruikt wordt, is ondanks de lexicalisering nog perfect doorzichtig, aangezien *haar* al vanouds een indicator is van heel kleine afstand of breedte (vgl. *iemand op een HAAR na missen*). Opmerkelijk is wel dat de minimaliseerder-lexicalisering bij *schelen*₁ en *schelen*₂ niet onderling verwisselbaar zijn:

- (13) *Het scheelde geen *ZIER*, *MOER*, *DONDER* enz. of ik was overboord geslagen. (vgl. 9)
- (14) *Het kan me geen *HAAR* schelen. (vgl. 11)

Een ander verschil tussen de twee negatief-polaire gebruikswijzen van *schelen* is dat bij het laatste wel een relatief-scalaire explicitering met *maar* mogelijk is, bij het eerste niet:

- (15) a. *Het kon me ***maar*** een *ZIER*, *MOER*, *DONDER* enz. schelen.
- b. Het scheelde ***maar*** een *HAAR* of ...

De minimaliseerders van het eerste type (het *ZIER*-type) thematiseren het ‘absolute’ niets, de afwezigheid van kwantiteit, met *geen zier* als synoniem voor ‘(helemaal) niets’. Die van het tweede type (het *HAAR*-type) thematiseren het ‘relatieve’ niets.⁴ De eerste treffen we aan bij *schelen*₂ (eigenlijk bij *kunnen schelen*), de laatste bij *schelen*₁. Zo is er in *Het scheelde geen HAAR of ...* per definitie nog altijd ‘verschil’, ook al is dat verschil uiterst minimaal. Zowel de lexicale voorkeur voor een minimaliseerder gekozen om zijn breedte-dimensie (*HAAR*) als de mogelijkheid van laag-scalaire modificering (*maar*) hebben te maken met een fundamenteel gegeven van de NoC van type II, door Welschen aldus verwoord: “Bij basistype II ... is de tolerantie weliswaar gering tot miniem, maar in elk geval groter dan nul” (1999: 342).⁵ Een relatieve minimaliseerder treffen we ook aan in het complement bij *duren* (zie vb. 8), en het is de eigenschap van relatieve minimaliteit die de wonderlijke constructie met negatie helpt te verklaren:

² *MOER* is koploper volgens een kleine Google-bevraging op de zoekterm “geen – schelen”: 3.540 hits op 3 aug 05. *BARST* gaf 972 hits, *ZIER* 224.

³ Laatstgenoemde, ‘eigentijdse’, variant haalt in dezelfde Google-bevraging 743 hits, *geen BAL* is de absolute koploper met 1.110. Een zeer rijke inventaris van minimaliseerders geeft Hoeksema (2002).

⁴ Daarbij mag niet uit het oog worden verloren dat in andere contexten *HAAR* ook als absolute minimaliseerder kan optreden: in combinatie met *krenken* (*haar* als minimaal lichaamssonderdeel), of met negatief polaire elementen als *geen – op mijn hoofd dat eraan denkt*. In die gevallen is de minimaliteit ontleend aan de *kleinheid* van de bedoelde lichaamsbegroeiing, terwijl het bij *schelen*₁ gekozen is om zijn *breedte*-dimensie. Uitgerekend *ZIER* en *HAAR* zijn als minimaliseerders “het meest prominent door de eeuwen heen” (Hoeksema 2002: 128).

⁵ Dit fenomeen duidt Welschen aan als ‘contractieve tolerantie’, d.i. “de tolerantie *p* die geboden wordt om van de doeltoestand *q* te mogen afwijken” (p. 341).

- (16) a. Zij was het huis *nog niet* (*nog maar / amper / ...*) binnen of het begon te gieten.
 b. De baby had haar *nog niet* gezien (*nog maar* het puntje van haar neus gezien) of hij begon al te lachen.

Een strikte lezing waarbij de bui begint vóór ‘zij’ binnen is, of de baby begint te lachen vóór ‘zij’ gezien wordt, zou absurd zijn en staat haaks op de semantiek van dit type constructies. De zin met *nog niet* moet hier dan ook iets ‘losser’ gelezen worden als ‘Zij was nog niet **goed** binnen of ...’, ‘De baby had haar nog niet **goed**, nog niet **helemaal** gezien of ...’. De minimaliseerder vormt dus een retorische manier (de figuur van de hyperbool) om het uiterst korte interval tussen twee successieve gebeurtenissen aan te geven.

Wat de besproken minimaliseerders betreft, is de slotsom: staat bij *kunnen schelen*₂ de wending [NEG minimale expressie] gelijk met een letterlijk te interpreteren *niet* of *niets*, bij *schelen*₁ (zonder *kunnen*) is dat niet het geval. Hoe klein ook, er is altijd een zeker verschil, ook als men de minimaliseerder toch door *niets* zou vervangen (*Het scheelde **niets** of ...*): dit is het ‘opgerekte’ *niets*, dat in feite gebruikt wordt als graadaanduiding op een schaal die ook nog waarden als ‘minder dan niets’ toelaat.

4 Ultimatief of of polaire contractie?

Zoals reeds aangegeven is er behalve de NoC nog een andere asymmetrische *of*-constructie, door Welschen aangeduid als ‘ultimatieve *of*-constructie’ (UoC), semantisch ook te karakteriseren als ‘conditionele disjunctie’ (Vandeweghe 2004: 270). Hier is de volgorde evenmin als bij de NoC omkeerbaar. Illustraties van dat type:

- (17) a. Sta stil of ik schiet / *Ik schiet of sta stil.
 b. Geen beweging of ik schiet /*Ik schiet of geen beweging.

De voorzin geeft doorgaans een bevel of verbod, de nazin noemt – als een soort van ultimatum – wat er zal gebeuren als het ge- of verbod niet opgevolgd wordt. Opmerkelijk bij deze constructie is dat ze alterneert met een conditionele conjunctie of ultimatieve *en*-constructie, waarbij de voorzin met imperatief door zijn converse vervangen wordt:

- (18) Loop door **en** ik schiet.

Men kan zich nu afvragen of een zin als (19) een realisatie is van het NoC- dan wel van het UoC-constructietype. Welschen opteert voor het eerste, m.i. ten onrechte.

- (19) Hij mag nu geen enkel foutje meer maken of het is afgelopen (zin 18 p. 312).⁶

Welschen zet de minimaliseerder als laag-scalaire “overbruggingsmarge” (p. 93) in ter beslechting van de vraag naar typetoewijzing voor deze constructie, die hij onderbrengt bij het “versneld-sanctionele” subtype IID van de NoC: daar is de *of*-zin de verwoording van een bedreigend alternatief.⁷ Aan deze toewijzing is naar zijn zeggen heel wat twijfel voorafgegaan, waardoor hij het subtype “lange tijd buiten de canonieke verzameling

⁶ De zin die model staat voor (13) is opgetekend uit de mond van een sportverslaggever die het over de tennisser Mats Wilander heeft: *Hij mag nu geen enkel foutje meer maken of het is gedaan met hem* (p. 90).

⁷ Welschen heeft 5 voorbeeldzinnen opgetekend die hij bij dit type IID onderbrengt. Van een erg druk ‘bezette’ categorie kan men dus niet spreken, zeker als men er de enkele twijfelgevallen uit laat (zie noot 8)

gehouden” heeft (p. 3). Deze twijfel was m.i. in elk geval voor de geciteerde voorbeeldzin volkomen terecht.⁸

Als hoofdargument om (19) tot de NoC te rekenen, haalt Welschen aan: “de toegestane marge ... daalt hier bijna tot nul” (p. 93), wat verzoenbaar is met de voor type II in het algemeen geldende omstandigheid dat “de afstandsmarges kunnen ... gereduceerd worden ... tot de kleinst mogelijke (*minimale*) grenswaarde” (p. 136), wat pragmatisch resulteert in intensivering. Toch blijven er vragen. Het klopt dat “geen enkel foutje” op deze intensiverende manier gelezen kan worden, in de geschikte context kan het overigens een *ook maar*-modificatie meekrijgen:

(20) Als hij nu *ook maar* één enkel foutje maakt, is het afgelopen.

Daarmee wordt echter meteen duidelijk dat het gaat om een absolute minimaliseerder, en niet om een relatieve zoals bij *schelen* en *duren*. Zoals gezegd in paragraaf 3 echter, passen de absolute minimaliseerders van het *ZIER*-type niet in de semantiek van type II-NoC's, aangezien er bij die laatste geen sprake is van absolute ontkenning van kwantiteit, maar van uitdrukking van afstand of interval, hoe minimaal ook, m.a.w. relatieve minimalisering van kwantiteit.

Onder de argumenten die Welschen zelf aangeeft om (19) aan de ultimatieve *of*-constructie (UoC) te koppelen is er de verwantschap met een deontisch-modale zin die prototypisch als voorzin optreedt in een ultimatieve *of*-constructie. Dergelijke zinnen bevatten een deontisch-modaal hulpwerkwoord (*moeten*, *niet mogen*) of een imperatief. Bij de UoC is de nazin aanvulbaar met *ANDERS*, signaal van semantische alternativiteit die de constructie als disjunctief stempelt. In een voorbeeldzin van Welschen (1999: 92, de nummers 46 en 46a):

(21) Doe je uiterste best / Je moet je uiterste best doen, of *ANDERS* is het afgelopen.

Deze inderdaad moeilijk te negeren verwantschap weegt volgens Welschen echter niet op tegen de argumenten die voor (19) pro NoC-analyse pleiten. Het eerste is de negatieve binding van de nazin, wat inhoudt dat bij weglating van negatie de constructie ongrammaticaal wordt:

(22) *Hij mag nu nog een (enkel) foutje maken of het is afgelopen.

Zijn tweede argument berust op de specifieke semantiek waarbij de toegestane marge (door Welschen gelabeld als ‘perfectieve tolerantie’) tot bijna nul daalt. Zoals gezegd echter, zou bij een dergelijke interpretatie een relatieve minimaliseerder moeten verschijnen als in

(23) Het scheelde *niet veel / geen HAAR* of ik was overboord geslagen. (= 9)

Zijn de argumenten pro NoC-analyse van (19) wankel, daarbovenop zijn er, zoals (24) laat zien, nog twee bijkomende observaties die de hypothese van negatieve binding en perfectieve tolerantie naderend tot nul op losse schroeven zetten:

- dezelfde *of*-zin kan volgen op een positief-polaire zin die vrijwel hetzelfde betekent als de negatieve voorzin - contra negatieve binding (a)

⁸ Dat geldt bijna even zeker ook voor een andere zin van het vijftal, die wellicht niet bij het sequentiële type II maar bij het categoriale type I thuishoort: *Vorig jaar op Sail Amsterdam kon je je hand niet buiten boord houden of je was je vingers kwijt*. Die komt overeen met de ondubbelzinnig bij I ondergebrachte zin van Welschen: *Men kan haast geen krant openslaan of men vindt er weer een*.

- een constructie als (19) kan ook zonder minimaliseerder, en dus zonder gedachte aan minimale marge (b)

- (24) a. Hij moet nu (verder) een perfecte match spelen of het is afgelopen.
b. Hij mag zich nu niet meer vergissen of het is afgelopen.

Een derde observatie pleit rechtsreeks voor analyse als UoC. Een met (19) vergelijkbare zin als (25a)⁹ alterneert net als in (18) met een conditionele conjunctie:

- (25) a. Geen foutje meer **of** het is afgelopen.
b. Nog één foutje **en** het is afgelopen.

Al die argumenten en observaties geven aan dat er alle reden is om zin (19) bij de UoC onder te brengen, en niet bij de NoC zoals Welschen doet. Niettemin blijft zijn hoofdpunt gescoord: het is via asymmetrische disjuncties als de ultimatieve *of*-constructie UoC en de – in paragraaf 1 even genoemde - exceptieve *of*-constructie EoC dat men uitkomt op de “vloeiende overgang van disjunctie naar de pseudo-disjunctie van de NoC” (p. 95), een gegeven dat de traditionele analyse van NoC in termen van conditionaliteit naar de prullenmand verwijst. In evolutionaire termen gesteld zou (19) wel eens de ‘missing link’ kunnen zijn tussen de UoC en de NoC. Dat blijkt zodra we het ultimatieve constructietype in (19) een licht generaliserende ‘tik’ geven: dan komen we vanzelf terecht bij een ondubbelzinnige NoC die het midden lijkt te houden tussen het categoriale type I en het sequentiële type II:

- (26) a. Je mag hier (nog) geen klein fóutje maken, of het is (al) afgelopen.
b. Je hoeft hier (nog) maar een klein fóutje te maken, of het is (al) afgelopen.

5 Ter afronding

Dankzij de semantisch onderbouwde categorisering van NoC-types en de afbakening van NoC t.o.v. UoC en EoC vormt Welschen (1999) voor de studie van het fenomeen van de negatief gebonden *of*-constructie “een standaard referentiewerk” (Smessaert 2002: 457)¹⁰. De vraag of een constructie als in (19) bij de NoC ondergebracht moet worden (stelling van Welschen) dan wel bij de UoC (stelling in deze bijdrage), kan m.i. beslecht worden door een kritische analyse te maken van minimaliseerdertypes waar beide gebruik van maken.

⁹ De vergelijkbaarheid is niet 100%, omdat een prototypische UoC aan een tweede persoon gericht is, terwijl (19) in de derde persoon staat.

¹⁰ Ik dank Hans Smessaert voor enkele nuttige bibliografische referenties. Zijn recensie-artikel bevat belangrijke aanvullende inzichten i.v.m. de negatief gebonden *of*-constructie.

Bibliografie

- Foolen, Ad. 2001.
Recensie Welschen (1999) in *TNTL* 117, 73-77.
- Hoeksema, Jack. 2002.
'Minimaliseerders in het Standaardnederlands'. In: *Tabu* 32, 105-174.
- Salverda, Reinier. 2000.
Recensie Welschen (1999) in *Nederlandse Taalkunde* 5, 288-292.
- Smessaert, Hans. 2002. '[Modale dualiteit](#) en [negatief gebonden of-zinnen](#) in het [Nederlands](#).
Review [artikel n.a.v. Welschen \(1999\)](#).' In: *Leuvense Bijdragen* 91, 427-58.
- Vandeweghe, Willy. 1981.
'Ook maar X'. In: *Studia Germanica Gandensia* oude reeks nr. 21 (1980-81), Gent: R.U.Gent, 15-56.
- Vandeweghe, Willy. 2004. [m.m.v. M. Devos en A. De Meersman]
Grammatica van de Nederlandse zin. Antwerpen / Apeldoorn: Garant. Derde, herziene druk.
- Welschen, Ad. 1999.
Duale syntaxis en polaire contractie. Negatief gebonden of-constructies in het Nederlands. Amsterdam: Uitgaven Stichting Neerlandistiek VU.